

L'església de sant Bartomeu de Fondeguilla

Josep Antoni Clavell i Villalba

1- Precedents: a/ Fins a l'expulsió dels moriscs de l'any 1609. b/ Des de 1609 fins a finals del segle XVIII. 2- L'església actual. 3- La capella del sagrari i el campanar. 4- El patró sant Bartomeu.

1- Precedents.

Si volem conèixer i abastar tota la informació sobre els orígens i l'evolució de l'església de Fondeguilla, consagrada a l'apòstol sant Bartomeu, ens haurem de retrotreure al segle XVI, que serà just el moment en què apareixerà, per primera vegada, en la part alta del riu Belcaire, tot i sobre la paperassa oficial, una església cristiana, la parròquia de Castro, amb sant Agustí de patró i annexa a aquesta hom inclourà la de sant Bartomeu de Fondeguilla que, segons la documentació, es segregaren, totes dues, de la Rectoria de la Vall.

Malgrat tot, hom caldrà preguntar si la purificació de les mesquites musulmanes i la consegüent conversió en esglésies cristianes, com apunta la documentació de l'època, fou real o simplement teòrica. ¿Es va tractar d'una metamorfosi profunda, la substitució del món musulmà pel cristià, el canvi de mentalitat de la gent que hi vivia en aquest indret o pel contrari, aquella documentació fou simplement nominal, sense cap relació directa amb la realitat?.

Esbrinar aquesta qüestió i l'evolució de l'església, fins als nostres dies, serà el que ens proposem analitzar.

a/ Fins a l'expulsió dels moriscs de l'any 1609.

Part de la informació que tot seguit s'exposarà en aquest apartat s'ha extret de l'estudi *La civilització islàmica i Fondeguilla*¹. En aquell treball s'observava que des del segle XIII i, encara durant tot el XVI, els poblets de Fondeguilla, Castro i Benissabdó eren íntegrament musulmans sense presència cristiana de cap mena, tot i que, la documentació oficial, a partir de les Germanies i la sublevació de la Serra d'Espadà, ens parlarà de dues esglesietes cristianes a la part alta del riu Belcaire, la de Castro i la de Fondeguilla. Tanmateix, aquests indrets eren plenament immersos en el món islàmic i alguns dels seus habitants jugaran un paper destacat, durant el cinc-cents, com confirmaran diversos processos inquisitorials, que tot seguit mostrarem.

¹ *La civilització islàmica i Fondeguilla*, Josep Antoni Clavell i Villalba.

És a dir, tant Castro i Benissabdó com Fondegulla hi eren, des del seu origen, sarraïns i habitats exclusivament per musulmans, sense cap cristià entre ells, i aquesta situació perdurà fins a l'expulsió dels moriscs en l'any 1609.

Aquest *statu quo* fou conseqüència dels distints pactes entre els reis cristians de la Corona catalano-aragonesa i la població d'aquests indrets. Així, Jaume I, en el pacte de capitulació de 1238 que signà amb els sarraïns de Castro i Fondegulla apuntava: "...*E atorgam-los llur llei e llur franquees, així com en llur temps ho solien haver desarraïns...*"². Anys després, en 1277, el seu fill Pere II, el *Gran*, concedia la carta pobla a Castro i Fondegulla i entre d'altres privilegis manifestava: "... *I que no habite cap cristià entre ells sense el seu consentiment... I els confirme tot el que els va donar el nostre pare (En Jaume I), Déu l'haja perdonat...*"³. Aquesta mateixa carta serà confirmada, de nou, per Pere III, el Cerimoniós, l'any 1354, només a Fondegulla.

En 1377, un plet entre els bisbes de Sogorb, per una part i els de Tortosa i València, per l'altra, a causa d'unes demarcacions territorials, farà que Alvaro Martínez prepare un informe, com a Comissari Apostòlic, a fi d'adreçar-lo a la Santa Seu. En el cas concret de Castro, igual que en els altres poblets de la serra, assenyalarà que no tenia ni església parroquial, ni rector: "*XLII autem testis dicit se scire ex certa scientia et de visu quod in locis seu castris de... Castro... nec sunt ecclesiae parrochialis, nec cognoscunt aliquem rectorem nec diocesanum*".

Més endavant, amb la revolta de les Germanies (1519-1523), tots els sarraïns valencians foren batejats per la força o, alguns, per conveniència, per tal d'evitar les dures represàlies, que se'ls anava a imposar. A partir d'aquell moment, els designats popularment com *moros* passaran a ser coneguts com *cristians nous* o *moriscs*⁴.

El 24 de maig de 1524, el Papa Climent VII promulgà, pressionat per Carles I, rei de la corona hispànica, l'encíclica *Idcirco nostris*, on beneïa l'expulsió dels sarraïns hispànics, si no volien batejar-se. Aquesta es consumaria l'any següent i comportaria per als musulmans valencians, l'obligació de batejar-se. Segons la crònica d'Orellana, l'ordre, imposada per la "*determinada voluntat*" de l'emperador Carles I, desencadenà la revolta dels sarraïns en la Serra de Bèrnia, Benaguasil, Mola de Cortes i Serra d'Espadà, que fou la més virulenta i dramàtica mentre apuntava que la causa de

² *Llibre dels Fets o Crònica*, Jaume I, s. XIII. Cap 249-253. Edicions 62 i "la Caixa" n° 86. Barcelona 1982

³ *Carta de Capitulació de Pere II, l'any 1277 als sarraïns de Castro i Fondegulla*. Aquesta Carta serà confirmada per Constança, filla de Pere III, l'any 1354, als sarraïns de Fondegulla.

⁴ *Heretgies, revoltes i sermons*, Joan Fuster. Edit. Selecta, Barcelona, 1968. "*En el vocabulari de l'època, i sobretot en el dels historiadors que s'hi ocuparen, el mot moros va ser suplantat pel de moriscos. Des del 1523 fins al 1609, la història del País Valencià fou condicionada, de cap a cap, pel problema dels moriscos: dels moros cristianitzats sigui pels agermanats, sigui pels vencedors dels agermanats. Els qui havien escapat al furor baptismal de les Germanies, no volent-se desterrar, van fer-se batejar per ordre de l'emperador. Tothom era cristià, a la fi, al Regne de València. Només que, allà, en el fons, els mahometans conversos no es resignaven a renegar l'Alcorà. Continuaren fidels al seu credo: en secret. Un secret molt relatiu, és clar: no tardà gaire temps que les mesquites fossin obertes al culte i els alfaquins reposats en la seua autoritat. En els territoris feudals (era el cas de Castro, Benissabdó i Fondegulla que pertanyien al Duc de Sogorb), la pràctica de la religió islàmica fou restablerta de fet, al cap de quatre dies, amb la complicitat dels senyors. Els senyors volien tenir contents aquells vassalls que, d'una banda, eren voluptuosament rendibles i que, de l'altra, s'havien comportat d'una manera bastant heroica durant la guerra contra la plebs cristiana agermanada. Per conveniència i per agraïment, els nobles valencians van ser tolerants amb les pràctiques religioses dels moriscos. El Sant Ofici, de tant en tant, volia posar-hi ordre; el rei dictava disposicions comminatòries. Però els moros - moriscos- no hi cedien. La unitat religiosa era una ficció. Y podria haver-se prolongat indefinidament com a tal ficció: hauria estat suficient que els moriscos no l'haguessin burlada amb manifestacions massa clamoroses ni amb amenaces de rebel·lió*".

l'aixecament fou “*per haberlos fet batejar sa Majestat per forza y altres per forza y altres per no volerse batejar*”.

Així doncs, el problema morisc no era cap altre que la negativa a integrar-se en la societat cristiana que pretenia imposar-los la seua religió i costums, mitjançant el bateig, i la substitució de les mesquites per les esglésies. El que es pretenia era, senzillament, la uniformització de tots els territoris de la monarquia: un rei, una llengua, una religió.

Davant aquesta imposició, els moriscs dels poblets de la Serra d'Espadà i voltants es rebel·laren. Més de 4.000 en formaren un exèrcit comandat pel moro d'Algar, *Carbau*, que a partir d'eixe moment es farà dir *Selim Almansor*. Després de greus combats i d'alguns èxits militars, els moriscs foren vençuts a Aín, el 19 de setembre de 1526, per les tropes de Carles I. El cabdill morisc serà pres i penjat al mercat de València. Els moriscs i poblets de la serra patiren nefastes conseqüències⁵.

Tanmateix, tot seguit a aquesta tragèdia, quatre anys després, en 1530, els moriscs, que hi restaven, sota la protecció dels senyors, encara feien vida normal en aquests indrets com es dedueix del següent document, “*Miguel Aragonés, Receptor General de Duc de Sogorbe, hace relación de la administración económica (“rebudes y dates”) de la Vall d'Uxó y de la Sierra de Eslida en el año 1530... Primo pos en rebuda de totes les mesquites de la Vall de Uxo, compresa la mesquita de la Fandiguilla, trenta lliures, quinze sous, nou diners per raho dels arrendaments de dites mesquites*”⁶.

Serà el 10 de desembre de 1531, com assenyala Honori Garcia⁷, quan hom disposarà de la primera notícia sobre l'existència d'una església cristiana en Uixó per a totes les aljames del seu territori, incloses les de Castro, Benissabdó i Fondeguilla.

Tres anys després, l'any 1534, la documentació de l'època explicava que les mesquites foren purificades i convertides en esglésies cristianes.

En efecte, des d'un punt de vista jurídic, en eixe any es desmembraran de la Rectoria de la Vall, que hi era a la capella dels Ducs, Castro, Benissabdó i Fondeguilla i es crearà una parròquia a Castro que tindrà per patró sant Agustí, on el rector haurà de cobrar trenta lliures i l'obligació de celebrar dues misses els dies festius, una a Castro i una altra a Fondeguilla, que hi era annexa a la de Castro, aquesta sota l'advocació de sant Bartomeu, però, el fet és que ni el Duc de Sogorb ni l'Arcedià de Tortosa pagaran la renda de trenta lliures, quinze per cada un d'ells, acordada pels serveis del rector que

⁵ *Décadas de la Historia de la Insigne, y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, Gaspar Juan Escolano (València, 1560-1619): “*El 19 de septiembre dos columnas de más de 7.000 soldados, entre los que se encontraban 2.500 veteranos alemanes del emperador, atacaron simultáneamente el espacio situado entre Almedijar y Aín. 2.000 musulmanes murieron, y un número igual fue llevado prisionero a Valencia, donde fueron vendidos como esclavos. Finalmente, la Sierra quedó desarmada; las mezquitas, derruidas; los libros del Corán, quemados; y los habitantes, obligados a convertir-se al Evangelio. No existe constancia de otras penalizaciones en la Sierra, de la que había sido sustraído un botín de hasta 200.000 ducados, pero las comunidades circundantes tuvieron que pagar multas o ser privadas de sus tierras y cosechas. Estos sucesos empobrecieron y despoblaron la Sierra.*”

⁶ *Moriscos y repobladores en el Reino de Valencia. La Vall d'Uxó (1525-1625)*, L. Peñarroja Torrejón, t. I i II. Del Cenja al Segura. Valencia 1984.

⁷ *Historia de Vall de Uxó*. Honorio García García, Vall de Uxó 1982. “*La primera noticia que tenemos referente a la existencia de Iglesias en Uxó, es que el 10 de Diciembre de 1531, Fray Angel Estanyol, de la Orden de Predicadores y capellán mayor de los Duques, tomó posesión de la Rectoria de Uxó, fundada en la capilla de Dichos Duques. Eso nos permite suponer que después de bautizados los moros, al organizarse la jurisdicción eclesiástica, se crearía una parroquia, la cual sería para el valle todo, y se erigiría en el único templo cristiano existente, la capilla de los señores. Tenía esta Rectoria como feligreses a todos los de Uxó y estaba dotada con veintiséis libras anuales. De esta parroquia, en 1534 se desmembraron Castro, Benicabdó y Alfondeguilla, creando con estos tres pueblos una parroquia bajo la advocación de San Agustín, en el lugar de Castro.*”

s'havien compromès a satisfer i aquest no oficiarà els serveis religiosos. Així doncs, aquestes esglésies cristianes, només ho seran des d'un punt de vista nominal i jurídic però no real.

El mateix Honori García apunta que, davant la conversió forçosa dels moriscs, la realitat fou força diferent, malgrat que a la documentació aparegués que havien de baixar a l'Alcúdia, els diumenges, a participar en la missa: "*Sin embargo la conversión no fué muy sincera, aunque cristianos en la forma, en el fondo seguían tan musulmanes como antes dels bautismo, y practicaban ocultamente la religión Mahometana... la desmembración fué puramente nominal, teniendo que bajar los feligreses de esta parroquia a oír misa y recibir los sacramentos a Alcudia, por turnos de dieciocho cada día festivo...*".

Tanmateix, el més creïble és pensar que, de ser cert el que manifesta el document, no deixarien de ser bones intencions i ràpidament es relaxaria el "costum" i no baixaria a la Vall cap morisc a participar en els oficis religiosos cristians.

Efectivament, el dia a dia era força diferent, com manifesten molts informes de l'estament eclesiàstic, adreçats a les autoritats on denunciaven la situació dels moriscs, que continuaven practicant la seua cultura i religió islàmica, com sempre havien fet, "*los moriscos deste Reyno biven como moros haziendo la çala y ayunando los ayunos de los moros... el declarante (Gabriel Albinyana, rector de la Vall) como ha dicho es Rector haura ocho meses de la Valle de Uxó adonde hay ocho o nueve lugares de moriscos y son del duque de Sogorve, y el testigo vehe que son moros y biven como tales, porque quando se ha de bautizar y quando se mueren algunos dellos se hazen enterrar a la morisca hechándolos en la sepultura de lado la cara al alquibla que es hazia oriente. Y que todos son retajados y que ninguno se confiessa y comulga y no guardan las fiesta, y ayunan publicamente los ayunos de los moros y tienen sus pascuas, y los viernes y sabados se vende publicamente carnes y se las vee llevar el declarante a sus casas, y también ha visto hazer fiestas de alfaquíes...*"⁸.

El 5 de juny de 1567 es deté a "*Pedro Maymon, del lugar de Castro en Vall d'Uxó... de cartearse hacía unos años con el sultán de Turquía y el rey de Argel, ofreciéndoles hombres para una revuelta armada*"⁹.

Eixe mateix any de 1567, en un judici inquisitorial, "*Proceso contra D. Cosme Abenamir, cristiano nuevo de moro*", veí de Benaguasil, se li incrimina "*y que ansi mesmo sabe que los susodichos han enviado sus hijos al lugar de la Alfandeguilla para aprender a leer y escribir algarabía; y luego dijo que les enviaron a aprender de un alfaquí llamado Abdulmelich que vive en el lugar de Alfandeguilla de la Vall duxo; y los moros tienen en mucha cuenta a los susodichos, y es publico entre los moriscos que los susodichos son moros...*"¹⁰.

També cal assenyalar el conegut "*Proceso del fiscal del Sto. Officio, contra Jayme Ayet, alias Bolaix, Justicia del lugar de la Alfondiguilla, christiano nuevo de moro... a dicho y hecho cosas como herege apostata contra Nuestra Santa Fee... xabonero*", dels anys 1568 i 1582¹¹.

⁸ Informe de l'inquisidor Sotomayor adreçat a la Suprema, on adjunta el testimoni del frare saguntí, José Cebrían, sobre els moriscs de la Vall d'Uixó (11-IX-1.563).

⁹ *Revuelta y represión en los moriscos castellanenses. El proceso inquisitorial de Pedro Amán, morisco vecino de Onda*, Magín Arroyas Serrano i Vicent Gil Vicent. III Premi Ibn Al-Abbar d'Investigació. Ajuntament d'Onda 1995.

¹⁰ *Los moriscos españoles y su expulsión*, Pascual Boronat y Barrachina, edición facsímil. 2 tomos. Valencia 1901.

¹¹ Peñarroja, L. Op. cit.

Sobre Amet Ayet (Jaume Bolaix) el procés apuntava: “*Preguntado, dixo que se llamaua Jayme Bolaix y de nombre de moro Amet Ayet, labrador, justicia de la Alfundequilla de la Vall de Uxo, donde es natural... dixo que si que es bautizado y le pusieron por nombre Jayme pero a seido moro siempre... su padre se llamava Mahoma vezino de la Alfandeguilla... y que su madre se dezia Axa, la qual es muerta mora y que no conocio a ningunos agüelos ni agüelas... y que tiene tres hermanos que se llaman el uno Ali y el otro Çales y el otro Hieroni, que en arabigo se dice Çaat... que es casado con una mujer que se llama Fatiya, que no sabe como se llama de nombre de cristiana y que tiene dos hijas y un hijo pequeños*”.

El motiu d'aquest procés inquisitorial i l'empresonament posterior, obert contra Amet Ayet, fou que el 10 de maig de 1568, els moriscs d'Uixó es negaren a eixir a rebre el bisbe de Tortosa, després que aquest requerís al batle d'Uixó “*que saliesen a resebirlo con una Cruz, como es costumbre, los clérigos y este declarante y los moriscos de la dicha Vall*”. Al dia següent, l'enutjat bisbe reuní els moriscs i el valler de Zeneta, A. Bastante, i el fondeguiller Jaume Ayet, alias Bolaix, s'erigiren en els portantveus i li manifestaren “*que ellos no son cristianos, porque pretenden han sido bautizados por fuerza; que moros son, que desean quejarse al rey,... y esto lo dezian con muy gran alboroto y con grandes gritos*”.

Per la seua part, Honori Garcia afirma que “*Según el holandés Cock...en 1586, de viaje por Valencia con Felipe II, escribe que los moriscos de Uxó aun entonces guardaban sus costumbres y su modo de vivir, lo cual nos muestra que no era muy sincera su conversión*”.

Després d'aquests testimonis, s'ha de reconèixer que el *modus vivendi* sarraí va perviure amb total normalitat en aquests poblets fins l'expulsió, gràcies a la protecció del duc de Sogorb, sense interferències cristianes de cap mena, per tant la purificació de les mesquites de 1534 i la conversió en esglésies cristianes no deixà de ser, senzillament, paper mullat.

Algun autor, com Vicent Gil Vicent, va més enllà i parla obertament de l'existència d'una escola corànica a Fondequilla i del seu proselitisme¹², “*A lo largo de la década de 1560, en la Serra d'Espadà y la Vall d'Uixó pervive la cultura árabe en escuelas coránicas como la de Alfondequilla en la que desarrolla una intensa labor de proselitismo el alfaquí Habdulmeliche*”.

El 18 de gener de 1594, el bisbe de Tortosa, Gaspar Punter, farà visita pastoral a la Vall i “*visitavit ecclesiam parrochiale de la Vall de Uxo, oppidi de la Alcudia erectam sub invocatione Angelis Custodis, que quidem habet sufraganea oppidum de la Fandeguilla et oppidum de Castro... cuiusquidem parrochialis est rector venerabilis Joannes Porcar, presbiter praesens et residens*”¹³. En aquest document s'aprecia que, malgrat que en la paperassa oficial constava l'existència d'unes esglésietes, la realitat era una altra totalment diferent on ressaltava la nul·la activitat de les parròquies de Castro i Fondequilla.

Tanmateix, des de la jerarquia no deixaven de “treballar” en la pressió sobre els moriscs i en la uniformització religiosa. Així, Felip II manà que s'estudiessin noves demarcacions parroquials en els pobles moriscs i el bisbe de Tortosa escollí el llicenciat Feliciano Figueroa perquè emetés un informe sobre l'estat de la qüestió i possibles solucions. L'Informe rebé el vist i plau del rei i, tot seguit s'envià a la Santa Seu.

El Papa Climent VIII, el 28 de maig de 1602 publicà la butlla *Apostolici muneris nobis licet*, fent seu l'Informe de Figueroa. Referent a Castro i Fondequilla exposarà:

¹² *El fracaso de la asimilación cultural y religiosa de los moriscos: Las escuelas coránicas de la Serra d'Espadà i de la Vall d'Uixó*, Vicent Gil Vicent.

¹³ Peñarroja, L. Op. cit.

“En cuanto a Castro, Alfondeguilla y Beniçabdó que persistiese la parroquia que en 1534 desmembraron los comisarios apostólicos debiendo celebrar el rector dos misas en los días festivos y domingos, una en la iglesia de Castro y otra en la que se edificaría en Alfondeguilla bajo la advocación de San Bartolomé en la forma y lugar designados; que se ampliase la iglesia de Castro y se construyese sacristía y casa para el rector; que se destruyese la iglesia vieja de Alfondeguilla que era mezquita de moros; y finalmente que los bienes de las mezquitas se recuperasen del duque de Segorbe y se restituyesen a las iglesias, administrandolos el rector y los Jurados. Se dotó la parroquia con 100 libras anuales pagaderas de este modo: las 7 que Castro y Beniçabdó pagaban ya al rector de Uxó mas otras 6 que pagarían ahora al de su parroquia, 13 libras; las 4 que Alfondeguilla pagaba ya al mismo Rector de Uxó mas otras 4 que pagarían ahora, 8 libras: total que pagaban los pueblos 21 libras y las otras 79 serían pagadas por la mensa episcopal de Tortosa”¹⁴.

L'execució d'aquesta normativa, aprovada pel Papa, serà executada pel bisbe de Tortosa, Pedro Manrique, anys després, concretament el 5 de maig de 1608, just a la vigília de l'expulsió dels moriscs, restant tres esglésies en Uixó: la de sant Agustí a Castro, la de sant Josep (capella del palau del Duc, després de l'Àngel) a Benigafull i la de l'Assumpció a Benizaat. Només hi hagué pila baptismal i reservat del *Santíssim* a la capella del Duc, d'on s'administraven els sagraments a tots els poblets de les tres esglésies.

En definitiva, hem de concloure que, durant el cinc-cents tot continuarà igual que en els segles anteriors. Pràcticament, els moriscs, i en concret els de Castro, Benissabdó i Fondegulla, viuran amb total normalitat, dintre del món musulmà, fins la seua expulsió en l'any 1609.

Tot i que, jurídicament sí que constava, en la paperassa oficial, que hi havia dues esglesietes, per descomptat no va haver-hi mai un rector propi i el de la Vall, segons la butlla de 1602, *“fame peribat”*, se moria de fam.

b/ Des de 1609 fins a finals del segle XVIII.

El 22 de setembre de 1609, Luis Carrillo de Toledo, virrei del Regne de València, per manament de Felip III, promulgava el ban d'expulsió dels moriscs valencians i la majoria dels de Fondegulla, Castro i Benissabdó embarcaren a Moncofa a finals d'octubre, mentre una petita part ho faran a Vinaròs.

Dos anys després de l'expulsió, mossèn Esteve Cardona, rector de la parròquia de Benigafull, al que se li afegí l'1 de novembre de 1609 la parròquia de Castro, el 4 de juliol enviava un memorial al regent Fontanet sobre l'estat de les parròquies: *“Señor: Los Lugares de la Vall de Uxó son 9, a saber, Benisabdón, Castro, Fandeguilla, Alcudia, Benigafull, Zeneja, Zeneta, Benisaat y Benigasló. Todos estos lugares se han gobernado siempre por una Aljama, y en lo espiritual por un Prelado hasta el año 1608, que siendo rector de todos los dichos Lugares Mosén Pedro Montiel...se desmembraron, y de una Rectoria que era se hicieron 3 (...) no hay Justicia, ni Jurados ni Universidad, y asi no he cobrado ninguna cosa de mi trabajo (...) Débenme 2 años y 4 meses (...) será razón muy justa que Vmd. provea que me paguen, pues ninguno me quiere pagar, ni Señor, ni pobladores nuevos”¹⁵.*

Tots aquests testimonis exposats són força clarificadors i confirmen, que ni abans ni en els anys posteriors a l'expulsió va haver-hi rector a Fondegulla, que aquestes

¹⁴ Garcia, H. Op. cit.

¹⁵ Peñarroja, L. Op. cit.

parròquies eren totalment abandonades pel bisbat de Tortosa i per extensió pel rector de la Vall.

La primera església oficial a la part alta del riu Belcaire fou la de Castro, com ja hem esmentat, amb sant Agustí de patró i es trobava al pla de Castro (actual corral de Castro), abandonant-se a meitat del s. XVII, al despoblar-se el llogaret. La vella talla de fusta de sant Agustí hom conserva a l'església de sant Bartomeu, en una fornícula, justament a la dreta del cancell.

Recorden els vells de Fondegulla que els seus avantpassats contaven una dita, segurament una copla, que feia esment a Castro i sant Agustí. Era la següent: *“En ningun poble ha passat lo que ha passat ací, que de les punxoses de Castro han fet a sant Agustí”*¹⁶.

Per la seua banda, la mesquita de Fondegulla, després convertida en església cristiana hi era ubicada al Castellet, no sabem ben bé on. Posteriorment, segons la butlla *Apostolici muneris nobis licet* de Climent VIII de 1602, adés esmentada, hom exhortava *“que se destruyese la iglesia vieja de Alfondeguilla que era mezquita de moros”* i s'edificués una nova església a Fondegulla, com confirma el document de 1670, convertint-se l'antiga mesquita i església en la Casa del Consell de la Vila. La nova localització de l'església es trobarà a la casa del tio *Volaor*, actual carrer Ramon y Cajal, a la dreta de l'entrada de l'atzucac de Mònic (el corralot).

Després de l'expulsió, totes dues esglesietes, tant la de Castro com la de Fondegulla, malgrat hi ser obertes, els oficis religiosos, batejos i matrimonis, es celebraran a la Vall. No hem d'oblidar que la gent que poblarà els dos llogarets era força reduïda, com tot seguit exposarem.

Ràpidament, inclús abans de l'atorgament de la carta pobla, 28 de juny de 1613, tenim presència de gent del Maestrat a Fondegulla, *“A 4 de març de dit any (1610) yo lo dit rector Cardona desposí a Joan Fuster fill de Pere Fuster y de Ursola Llobeta coniuges naturals de Borriana de part una, ab Dorotea Folca donsellia filla de Miquel Folc¹⁷, fill den Miquel, y de Barbera Sales coniuges naturals de Albocaser y habitants del loc de Fandeguella de part altra. Present foren per testimonis al sobredit matrimoni Joan Ferrandis ostaler y Pere Miralles corder y reberen les benediccions nuptials als 29 de agost de dit any”*¹⁸.

A meitat del segle XVII, concretament l'any 1658, el Duc reafirmarà la possessió dels tres llogarets, tot i que Castro i Benissabdó ja hi són despoblats i abandonats *“juntados en la yglesia de Alfondiguilla todos por estar cerquita pero no habitar nadie en Castro y Castrillo por estar derribados”*¹⁹.

¹⁶ En la seua part meridional, el poblet de Castro, per on discorria la senda entre aquest i Fondegulla, era rodejat de paleres (*Opuntia maxima*), amb el seu fruit les figues paleres, punxoses o figues de moro. És possible que amb l'abandó de Castro, a meitat del segle XVII, la talla de Sant Agustí, fos abandonada i trobada posteriorment per algú de Fondegulla que la portaria a la seua esglesieta. D'ahí que en compte de *“han fet a Sant Agustí”* en un principi digueren *“han tret a Sant Agustí”* o *“que les punxoses de Castro han fet a Sant Agustí.”* Una altra possibilitat fos que al baixar-la de Castro a Fondegulla, els caigués, prop de les paleres i la pèrdua del braç del sant també podria atribuir-se a aquesta caiguda. Evidentment, aquesta locució respon a un fet concret que degué passar, relacionat amb el trasllat de Sant Agustí a Fondegulla, justament en aquell lloc, per on es troben les paleres i les punxoses. També s'ha de dir que aquestes dites o coples eren pròpies entre els pobles veïns, com va estudiar, en el seu moment, Manuel Sanchis Guarnier, *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*. Edició facsímil. Fundació Caixa de Castelló, Obra social i cultural de Bancaixa, 1992.

¹⁷ Miquel Folch serà un dels quinze nous pobladors a qui el Duc de Cardona i Sogorb, el 24 de juny de 1613, concedirà terres i casa a Fondegulla. Altres sis nous pobladors les rebran a Castro.

¹⁸ *Elements interessants del terme i poble de la Vall segons uns capatrons antics*, V. Talamantes Rebollar. Aigualit, nº 7. La Vall d'Uixó 2001.

¹⁹ Talamantes, V. Op. cit.

Uns anys després, el 1664, els representants del Duc compraran, per a l'església de Fondegulla, un globus de plata i or (un copó) a l'argenter de València Francesc Loreda²⁰. Segurament es tractaria del primer hostier de l'església de sant Bartomeu, el que vindria a demostrar la poca activitat religiosa de la parròquia.

Un altre document adés citat, ara de 1670, confirma el canvi de localització de la primera església de sant Bartomeu. La nova ubicació era una realitat, si més no, en els anys anteriors a aquesta data, quan es manifesta que es van reunir tots plegats a Fondegulla “*en la casa del Regimiento de aquel, que es la yglesia antiga de dicho lugar*”²¹.

En definitiva, l'esglesieta de Fondegulla continuarà en el Castellet fins al s. XIX, quan es traslladarà a la nova ubicació en la plaça Major del poble, al construir-se l'actual temple, on B. Mundina escribia: “*La iglesia dedicada á San Bartolomé apostol, es de una nave pequeña y de orden corintio*”²².

Així doncs, la presència d'un rector fix no seria gens habitual, inclús, en molts moments del segle XIX i XX, per tant no serà agosarat deduir que, durant aquell llarg període de temps, no hi hagués rector i que els oficis religiosos es prestaren des de la Vall o des d'algun convent proper, com apunta P. Madoz “*Tiene una iglesia parroquial... en el dia se halla vacante y lo sirve un esclaustro*”.

Tot seguit, ens endinsarem en l'evolució de la població del poble perquè les dades demogràfiques seran força il·lustratives per assabentar-nos de la realitat tan minsa de població i, consegüentment, el poc pes de les esglesietes, que es mantindria, si més no, durant els segles XVII i XVIII.

	XIV-XVI ²³	1.609 ²⁴	1.613 ²⁵	1.646 ²⁶	1.712 ²⁷	1.730 ²⁸	1.794 ²⁹	1.845 ³⁰	1.857 ³¹	1.900
<i>Habit.</i>	300	0	80	67	67	76	180	388	710	943
<i>Cases</i>	70	0	21	15	15	17	40	66	127	245

²⁰ Talamantes, V. Op. cit.

²¹ Talamantes, V. Op. cit.

²² *Historia, Geografía y Estadística de la Provincia de Castellón*, Bernardo Mundina, Castellón, 1873. “...Desempeña en esta iglesia el oficio de sacristán, el último que se ha casado, y tiene por obligación, por rico que sea, de ayudar todas las misas vestido de roquete, y salir á pedir para las almas, siendo encargada su esposa de limpiar y asear la ropa de la sacristía: cuando este es reemplazado por otro que se casa, pasa el primero á ocupar el puesto de llumener, con la obligación de encender y apagar las luces, y su esposa queda encargada de asear y limpiar la iglesia...”

²³ Durant els segles XIV, XV i XVI, la població dels tres poblets, Castro, Benissabdó i Fondegulla es mantindrà en els diversos recomptes en una forqueta entre els 60 i 80 focs i els 300 i 400 habitants.

²⁴ Amb l'expulsió dels moriscs, l'any 1609, tots tres poblets restaran sense una sola persona.

²⁵ *Carta Pobra de Castro i Fondegulla de 24 de juny de 1.613*. A.D.M. Secció Sogorb, lligall 6, nº 4. Còpia autenticada per Andrés Matheu de Alagón. (BSCC, t. LXX, vol. II. 1.994). La carta pobla es concedirà a vint-i-una famílies, sis a Castro i quinze a Fondegulla. No apareixerà Benissabdó i mai més tornarà a poblar-se.

²⁶ “*Vecindario*” de 1646. En 1646 només hi quedaven quinze famílies, totes vivien a Fondegulla, en total una sis-centena de persones, per tant també Castro restarà despoblat definitivament.

²⁷ “*Vecindario*” de Campoflorido de 1712/1713. En “*Contribuyentes*”, el poble apareix com *Lugar de “Fondiguilla de Castro”*.

²⁸ *Padrón para el Equivalente*. El poble també figura com *Fondiguilla de Castro*, així com en l'any 1767 en la *Relacion de lo que deben los Pueblos de la Governacion de Castellon de la Plana a cumplimiento de la Contribución de Equivalente y otro de Aguardiente*, que ho farà com *Fondegulla de Castro*.

²⁹ *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia de Don Antonio Josef Cavanilles. Año de 1795*.

³⁰ *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus Posesiones de Ultramar*, Pascual Madoz. Madrid 1845-1850.

³¹ *Primer Cens*. A partir d'aquest any hi hauran recomptes d'habitants amb dades fiables fins avui.

Com apunten els diversos recomptes de població, durant els segles XIV, XV i XVI, la població de Fondegulla, Castro i Benissabdó es mantindrà al voltant de les tres-centes persones i una setantena de cases habitades. Arran de l'expulsió dels moriscs, els tres llogarets restaran sense una ànima.

Amb l'atorgament de la carta pobla de 24 de juny de 1613 arribaran, a Fondegulla i Castro, vint-i-una famílies cristianes, una vuitantena de persones, que inclús es reduiran amb el pas del temps. Benissabdó ja no es tornarà a poblar i Castro també es despoblarà definitivament a meitat del segle. Així, en els 150 anys posteriors a l'expulsió mai s'aplegarà al centenar d'habitants.

Serà justament a partir de meitat del segle XVIII quan començarà l'empenta demogràfica de Fondegulla, com en la resta de pobles veïns, arribant-hi a finals d'eixe segle als 180 habitants. Durant el segle XIX, persistirà el creixement autosostingut de la població fins a arribar als 953 habitants en 1887 i 943 a l'inici del segle XX.

Tot seguit, ressaltarem dos documents del segle XVIII³² que donaran llum sobre la qüestió de la permanència del rector al poble. El primer, concretament de 18 d'octubre de 1731, on l'escrivà de la Vall, José Antonio Gisbert fa constar que en la capella de "San Joseph" del palau del Duc de la Vall (Casa Segarra) "ha estado colocada la Pila Bautismal asta el año 1616, en cuyo año se trasladó a la Parrochia del Angel Custodio. Y en el año 1626 a la Parrochia antigua de Nuestra Señora de la Asunción que oy es ermita de San Vicente Ferrer, segun mandato (...) del Obispo de Tortosa (...) Otrosí consta que todos los vecinos de esta dicha Villa, lugar de Alfonso de Uxó y Castro, asta dicho año 1616 se bautizaron en dicha Capilla segun consta de los *Quinque Libris antiguos*".

L'altra informació ens arriba tres dies després, on el rector de la parròquia de l'Àngel de la Vall, Miguel Gómiz, certifica el que s'acaba de dir tot plegat, tenint present la primera partida de naixement feta per Mn. Esteve Cardona el 2 d'abril de 1616. Escriu Miguel Gómiz: "La traduzco del lenguaje valenciano en castellano puntualmente³³ (...) Asta el referido año se bautizaban todos los que nacieron en los nueve lugares del Valle de Uxó, vassallos del Señor Duque, porque era la Parroquia de todos. Dichos nueve lugares (del Valle de Uxó) hoy están reducidos a tres, es a saber: a Alfonso de Uxó y a los dos que componen esta Villa de la Val de Uxó (Poble de dalt i de baix); y assí después, que dicha Pila Bautismal fue traladada a la Iglesia Parroquial, se bautizaron muchos años los de Alfonso de Uxó y los de Benisaat".

Per tot el que s'ha exposat, podem deduir que les esglesietes de Castro (fins al 1646, en què s'abandonarà el poblet) i Fondegulla, després de 1.609, tindrien poca activitat religiosa i que els oficis religiosos més importants, batejos, bodes, etc. que tampoc en serien gaire, pel poc nombre d'habitants, es centralitzarien mentrestant a la parròquia de l'Àngel de la Vall, com acredita el document adés esmentat i els dos documents següents dels Llibres parroquials de dita parròquia. Així, el 29 d'abril de 1618 *es casen Llorens i Agna, que eren fills de Llorens Roig i Catharina Pascual de Castro i de Pere*

³² Peñarroja, L. Op. cit.

³³ Es tracta de la prohibició d'escriure en valencià, i la imposició del castellà, a conseqüència dels decrets de *Nova Planta*, on l'Església fou un dels principals executors. Els efectes negatius aparegueren de seguida i els ordes religiosos foren fidels col·laboradors d'aquestes mesures. Així el Pare Provincial dels Escolapis del Principat enviava una circular que deia: "Todos nuestros religiosos entre si hablen castellano y a todos los Hermanos Clérigos mandamos hablen entre si y con los demas, o en latín, o en castellano, so pena de pan y agua por cada vez que tuviesen con los nuestros conversación tirada en catalan".

Llosano i Speransa Albiol de Fondegulla. Uns mesos després, el 5 de juliol de 1618, es celebra el Bateig de Pau Llorens, fill de Steve Llorens i Catharina Ferran habitants de Castro.

En el desplaçament dels contraents de Castro i Fondegulla a la Vall, per a casar-se, podríem trobar l'explicació al topònim *Penya de la Nòvia*³⁴, que era el lloc on els familiars acomiadaven els nuvis, després d'una petita festa, abans de marxar a la parròquia de l'Àngel per a l'enllaç.

Per acabar, recordar l'Informe de Joseph Valls, batle de Fondegulla, de 17 d'agost de 1767, adreçat a la Governació de Castelló, on en la 7ª contestació escrivia: “At. 7° ... *Que en el referido Lugar no ay clerigos, ni Religiosos, que hagan de Agentes, ni demas, que expresa este capitulo*”³⁵.

Més de setanta anys després, Pascual Madoz, escrivia, en el *Diccionario*, que Fondegulla tenia “*una iglesia parroquial bajo la advocación de San Bartolomé Apóstol: el curato es perpetuo, de entrada y provisión real ordinaria; en el dia se halla vacante y lo sirve un esclaustrado*”.

Per la seua banda, el sacerdot nuler Javier Torres al parlar de la presència de mossèn Trinitari Mariner al poble, al final d'aquella centúria, escrivia: “*Hacia tiempo que el señor Cura no residía en el pueblo por razón de unos conflictos y agravios habidos (...)* El ejercicio del ministerio resultaba difícil, porque no aceptaban al señor Cura y estaban acostumbrados a no tener sacerdote en el pueblo”³⁶.

2- L'església actual.

El primer que hem d'indicar és la manca de documentació escrita, a causa de la destrucció dels arxius parroquial, municipal i del jutjat, a l'agost de 1936, durant la Guerra civil³⁷, tot i que no se descarta que, en qualsevol moment, aparega, en algun protocol notarial, informació de l'església de sant Bartomeu, plànol, Junta de fàbrica, capitulacions, arquitecte, mestres, inclús colla d'obres i manobres, lloc on es localitzaria l'edifici, etc. També podria existir-hi alguna còpia o documentació relacionada amb la qüestió, en algun arxiu particular del poble, que espera que algú o alguna la descobreixi i la faça pública.

Doncs bé, després de l'expulsió dels moriscs i l'arribada de nous pobladors cristians, entrats els segles XVII i XVIII, s'edificaran la gran majoria de les esglésies de les terres de Castelló, ocupades pels antics moriscs i inclús en pobles de població cristiana. Molts d'aquests temples foren enlairats, a partir de la *Fàbrica de l'església*³⁸, per humils mestres d'obres, obrers de vila, pedrapiquers, etc. En el cas concret de Fondegulla haurem d'esperar al segle XIX, a causa de la seua minsa població.

³⁴ *El festeig, la boda i la Penya de la Nòvia*, Josep A. Clavell.

³⁵ *Informe de Joseph Valls*, batle de Fondegulla, de 17-VIII-1767, adreçat a la Governació de Castelló. Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHC). Caja 1767. Gobernación. -268-. 1767 - 174 Doc. 1767 sin fecha exacta 5 Doc.

³⁶ *Mossèn Trinitari: Un apóstol de Maria*, Javier Torres Miralles. València 1985, editat pel mateix autor.

³⁷ *Causa General de Castellón de la Plana. N° 7. Ramo separado de Alfondeguilla*. Fiscalía Tribunal Supremo. Partido Judicial de Nules. Ministerio de Cultura, 2010.

³⁸ La *Fàbrica de les esglésies* era l'encarregada d'edificar l'església, seguint un projecte i els encarregats i responsables de l'administració de l'obra eren els obrers de parròquia, que eren elegits pels consells de les parròquies i sempre presidits per un clergue. A partir del segle XVIII seran els bisbes qui ho controlaran tot i elegiran els encarregats.

A partir de meitat del segle XVIII, s'estendran, per la part septentrional del País Valencià, enderrocant les existents o construint-ne de noves, les esglésies columnàries de planta de saló, anomenades "*Hallenkirchen*". Els primers arquitectes seran d'origen aragonès i després se n'afegiran de valencians.

Són d'aquesta època la gran majoria de les esglésies actuals dels poblets de la serra d'Espadà, antics llocs de moriscs, i de la part septentrional del país Valencià.

Per a un poble petit, engrescar-se en un projecte tan ambiciós, com la construcció d'una església, per més humil que fos, requeria de molts recursos, tan humans com dineraris, i tots no en disposaven. En el cas concret de Fondegulla, amb una reduïda població, l'haurem de situar en el període entre finals del segle XVIII i primeres dècades del segle XIX, en el carrer de la Sèquia, el que serà posteriorment la plaça de la República, del Caudillo, de l'Ajuntament i, sempre coneguda popularment com plaça Major.

Per assabentar-nos del que va esdevenir en la construcció del nou edifici, la consagració i el trasllat del vell al nou temple, ens detindrem en dos documents força il·lustratius, que no diferirien gaire del que passaria en l'església de sant Bartomeu de Fondegulla o, si més no, en serien prou similars. Per una banda, un de l'església arxiprestal de sant Jaume de Vila-real³⁹, acabada de construir l'any 1779, i l'altre, de l'Assumpció de Suera, consagrada en 1797.

D'aquest darrer cas, pel seu interès, proximitat i similitud a Fondegulla, transcriurem un document del seu arxiu parroquial, escrit en 1923, copiat pel rector de

³⁹ *Historia de Villarreal*, Benito Traver Pbro. Villarreal 1909. Capítulo XL.

"La antigua iglesia parroquial, fué derribada tan luego fué trasladado el Santísimo á la iglesia de la Sangre... La primera piedra, después de bendecida según el ceremonial, fue colocada (8-XII-1752), debajo del altar mayor, al mismo tiempo que se echaron las campanas al vuelo, juntamente con una salva de tiros y aclamaciones de regocijo. Pocos días después, emprendieron la obra los hijos de esta villa con ardor y entusiasmos, trabajando todos sin distinción de clases y personas. Se recolectaban al mismo tiempo abundantes limosnas que la fé y entusiasmo de los villarrealeses ponían en manos de la junta de fábrica, además de la primicia que percibía la villa para la edificación y reedificación de obras, según cédula real expedida en el año 1329 por el rey D. Alfonso IV... En la mañana del día 30 de Julio del expresado año (1779), fué bendecida la actual Iglesia parroquial por el Vicario perpétuo doctor D. Luís Martí, asistido de un gran concurso del pueblo. Concluida la bendición, el aludido Dr. Martí, celebró el santo sacrificio de la Misa, entre las lágrimas de consuelo y alegría de los fieles que estaban presenciando el acto.

"*En virtud de comisió que se li consedí al Dr. Luís Martí, Vicari perpétuo, per lo Vicari general de Tortosa, sede vacante, beneïda la aygua en una vasija gran á la porta de la Sglesia nova y fetes les seremonies corresponens, se entrá en la Sglesia y la beney segons lo ritual, y el dit Vicari digué la Misa, feta la bendisió....(Libro 3º de determinaciones capitulares del Rdo. Clero de la parroquial de Villarreal)*" Por la tarde de este mismo día, salió de la Iglesia de la Sangre, que, como hemos dicho, durante las obras sirvió de parroquia, una solemne procesión con el Santísimo Sacramento llevado en andas por ocho sacerdotes, acompañándole muchas imágenes, que también fueron llevadas en ricas andas. Además del Rdo. Clero parroquial, que iba revestido con capas pluviales y llevando vela, asistieron las Comunidades de religiosos de San Francisco y Nuestra Señora del Carmen, Ilustre Ayuntamiento y multitud de fieles con velas encendidas.

Abría la marcha de la procesión un piquete de caballería, y cerraban la comitiva dos compañías del regimiento de Almansa con su banda de música.

Doce granaderos custodiaban el pálio.

Después de recorrer todas las calles de la población, entró el Santísimo en la nueva Iglesia, para siempre en ella ser venerado y adorado de los católicos hijos de Villarreal. Al colocar en su altar el Augusto Sacramento, entonóse con toda solemnidad el *Te Deum Laudamus*, que la Capilla de música de la Catedral de Segorbe interpretó magistralmente.

Un solemne *Triduo*, en acción de gracias al Todopoderoso, organizaron los católicos hijos de Villarreal... Concluidas las fiestas de la Iglesia, comenzaron los regocijos profanos, que, según vemos anotado en el libro 3.º de Capítulos de esta parroquia, consistieron en corridas de toros reales, bailes, castillos de fuegos artificiales y otras diversiones por el estilo."

Suera, del document original, que tenia al davant i que, durant la Guerra Civil posterior, seria destruït junt amb tot l'arxiu parroquial i municipal del poble, on es relatava la inauguració del nou temple, “*El día 29 de Abril de 1773 procedieron a la bendición del lugar y colocación de la primera piedra... Consiguieron por fin acabar la monumental obra, bendiciéndose la nueva Iglesia el día 28 de Octubre del año 1797, que era sábado; y al día siguiente, 29, que era Domingo, se hizo la traslación del Santísimo desde la vieja a la Iglesia nueva siendo Rector de la Parroquia D. Vicente Vallés, alcalde D. José Piquer, obispo de Tortosa el Ilmo. D. Antonio José Salinas Moreno, en tiempo del Papa Pio VI, y del rey Carlos IV. - D. José Vicente Lapica Calduch, Pbro. Sueras, 1923. Copiado por el P. Simón Serrano Montoliu, o. c. 1958*”⁴⁰.

D'aquesta mateixa localitat, el rector Vicent Gimeno i Estornell escrivia sobre el primer centenari del temple parroquial: “*Com ens agradaria tindre un programa d'aquell primer centenari i endinsar-nos en la commemoració festiva de tot el poble...*”

⁴⁰ *Esglésies-saló del segle XVIII a les comarques valencianes*, Joan Damià Bautista i Garcia. Fundació Dávalos-Fletxer. Castelló 2002. Pel seu especial interès i similituds al cas de Fondegulla i per la informació que aporta en general de com esdevindria la qüestió, que no seria gaire diferent del de l'església de Sant Bartomeu, reproduïrem tot el document, que apareix en l'apartat *Documents* de dit llibre:

“1923.

José V. Lapica i Simó Serrano.

Arxiu Parroquial de Suera.

Relat de la construcció de l'església de Suera.

Noticias sobre la construcción de la Iglesia Parroquial de Sueras, recogidas por el Rdo. D. José V. Lapica Calduch.

Resultando pequeña la Parroquia vieja, acuden todos los vecinos por sus autoridades al gobierno pidiendo permiso para erigir un nuevo templo, implorando la concesión del diezmo de los frutos de todo el término y ganado que en él se criase; así como también se invirtiese al mismo efecto lo sobrante de propios después de satisfacer las cargas del pueblo.

Por Real Orden de 24 de diciembre de 1772 (Carlos III), se mandó proceder a la construcción de la nueva Iglesia en arreglo al plano presentado y en el lugar escogido, concediéndose el diezmo de todos los frutos y ganados por el término de diez años, o el tiempo que fuese necesario, así como tambien la mitad del sobrante de propios, en vista de que los vecinos se habían obligado a contribuir con sus jornales y limosnas voluntarias, con el fin de conseguir tener finalizada cuanto antes la nueva Iglesia.

El día 29 de Abril de 1773 procedieron a la bendición del lugar y colocación de la primera piedra, siendo Rector de la Parroquia D. Mariano Sabater, alcalde D. Miguel Montoliu, Obispo de Tortosa el Ilmo. Sr. D. Bernardo Valverde, en tiempo de Clemente XIV, y del rey Carlos III.

Hubo oposición de algunos vecinos capitaneados por dos, faltando a las resoluciones del Consejo, fomentando discordias, por lo que se expidió en fecha 7 de Diciembre de 1773, otra Real Orden mandando que se continuasen las obras en el mismo lugar donde se habían comenzado en arreglo al plano aprobado, privando a los autores de la sedición de toda acción y voto, y el poder concurrir a la junta, castigandoles con multas e indemnización de cuantos gastos originaron con injustos procedimientos. - Veinticuatro años y medio transcurrieron desde la bendición y colocación de la primera piedra. Consiguieron por fin acabar la monumental obra, bendiciéndose la nueva Iglesia el día 28 de Octubre del año 1797, que era sábado; y al día siguiente, 29, que era Domingo, se hizo la traslación del Santísimo desde la vieja a la Iglesia nueva siendo Rector de la Parroquia D. Vicente Vallés, alcalde D. José Piquer, obispo de Tortosa el Ilmo. D. Antonio José Salinas y Moreno, en tiempo del Papa Pio VI, y del rey Carlos IV. - D. José Vicente Lapica Calduch, Pbro. Sueras, 1923.

Copiado por el P. Simón Serrano Montoliu, o. c. 1958.

Nota. Los planos de esta Iglesia de Sueras se copiaron de los planos de la Arciprestal de Villarreal (1752-1779) reducidos a una cuarta parte.

El autor de dichos planos fue el carmelita P. José Alberto Pina (n. 1702), quien profesó el 16-abril-1719 en el Carmen de Zaragoza, y m. en el 1752. También construyó la Ermita de la Virgen de Gracia, de Caudete (1741-1758). Vease : ¿Historia de Villarreal?, 1909, pag. 281, por D. Benito Traver, Pbro. ? Crónica de la Prov. De Albacete?, 1894, tomo II, p. 164-193, por Joaquín Roa Erostache. - y ?Libro II. Viejo folios 87-95, v. De la Mayordomía de la Virgen de Gracia, de Caudete (Albacete) ”.

Espigolant en les actes de la visita pastoral del 1896 i 1900 hem pogut trobar... com a preparació de l'avinentsa d'aquestes festes, recordem l'obra començada pel rector... del reraltar...; per una altra part, trobem a l'inventari de la visita pastoral de 1896 "una pila baptismal nova de pedra de jaspi amb la coberta de fusta i rematada amb una creu..." Però el que deixa memòria específica de totes aquestes grans festes és la creu parroquial de plata meneses. És inventariada l'any 1900 i això ens assabenta que es féu precisament per al centenari, ja que no apareix a l'anterior visita del 1896 i no s'inventaria fins després"⁴¹.

El cas de l'església de sant Bartomeu de Fondegulla no seria gaire diferent del de Suera. L'única dissemblança esdevindria en el moment de la construcció del temple parroquial que a Fondegulla, pensem, es bastiria posteriorment al de Suera.

Si ens fixem en l'evolució de la població de tots dos poblets, Suera disposava d'un nombre d'habitants força superior a Fondegulla per mamprendre una obra de tal magnitud, quan tots els recursos havien de sortir de la gent del poble, "*los vecinos se habían obligado a contribuir con sus jornales y limosnas voluntarias*". A finals del segle XVIII, concretament l'any 1794, Suera comptava amb 743 habitants i Fondegulla només amb 180. En 1845, Suera en tenia 953 i Fondegulla 388. Per tant, no seria agosarat pensar, a falta de documentació escrita, que l'església de Fondegulla s'aixecaria posteriorment a la de Suera, durant les primeres dècades del segle XIX.

El citat anteriorment P. Madoz es limitava a apuntar que en Fondegulla hi havia "*una iglesia parroquial bajo la advocación de San Bartolomé Apóstol: el curato es perpetuo, de entrada y provisión real ordinaria*." Una trentena d'anys després, B. Mundina anava més enllà i escrivia: "*La iglesia dedicada á San Bartolomé apostol, es de una nave pequeña y de orden corintio... Su servicio está encargado á un cura*."

Josep Clavell i Rodríguez, el tio Pepet, en el seu dietari, que narra els seus records d'infantesa quan venia al poble, des de Barcelona, escrivia: "*Una iglesia reducida y pobre, tanto que no tiene ni órgano*"⁴².

Després d'estudiar el conjunt arquitectònic de l'església parroquial de sant Bartomeu, tot fa pensar que el primer edifici construït era de dimensions més reduïdes i de menor altura que l'actual. Per tant, no seria descabdellat imaginar, després de dir-nos B. Mundina, l'any 1873, "*La iglesia dedicada á San Bartolomé apostol, es de una nave pequeña y de orden corintio*", que les capelletes laterals, Puríssima, del Carme, sant Antoni, sant Francesc Xavier, la remodelació de l'entrada, cancell, cor, presbiteri, sagristia, etc. s'afegirien posteriorment en una segona fase y, per últim, al construir, anys després, la capella de la Comunió i, posteriorment, el campanar, serà quan es rematarà tot el conjunt que ha arribat fins a nosaltres. És per això que parlariem de tres fases en la construcció del temple actual.

Vicent Herrero Valls⁴³, escolà de la parròquia de sant Bartomeu de Fondegulla, des dels anys quaranta del segle XX, s'inclina a pensar, seguint al recordat don Ramon

⁴¹ *Notícies per a la història de la vila i parròquia de Suera*, V. Gimeno i Estornell. Diputació de Castelló, 2006.

⁴² *Por tierras del Maestrazgo. Lema: Juramento de fidelidad*, Josep Clavell i Rodríguez. Aquestes vivències les escriví, el tio Pepet, en una mena de dietari que, malgrat escriure-les, o acabar-les d'escriure, a principi dels anys quaranta, narren els seus records en els viatges anuals que realitzava al "seu" poble, primer amb la mare, inclús anava a l'escola a Fondegulla, i després tot sol, "*Son innumerables los recuerdos que tengo de mis andanzas infantiles por el pueblo y contornos. Unos debilitados por el tiempo, otros en cambio, permanecen firmes a través de los años*." S'ha de dir que l'autor, en una mena de lapsus, col·loca les muntanyes de Fondegulla (Serra d'Espadà) com part integrant del Maestrat. A més a més d'aquest document, també escriví l'intitulat: "*Oh terres amades de Castelló. Lema: Fidelitat*", poema, en català, adreçat a Fondegulla.

Rodríguez Culebras, de la Comissió d'Art Diocesana de Sogorb-Castelló, i també alguns testimonis orals del poble, per aquesta segona fase i aleshores, l'actual capella de la Puríssima naixeria com capella de la Comunió, fins la construcció de la capella del Sagrari, que passaria a bastir-se uns anys després.

L'edifici, petit, humil i auster, és adreçat cap al sud i té la seua entrada des de la plaça Major. És d'una sola nau rectangular i volta de canó. En les parts laterals de la nau trobem, tot i de menor alçària, les capelletes de sant Antoni Abat i sant Francesc Xavier, a la dreta de l'entrada, més una fornícula amb sant Agustí⁴⁴. Des d'aquesta part, mitjançant una escala, es puja al campanar i al cor. A l'esquerra de la nau hi són la pila baptismal i les capelles de la Puríssima i la Mare de Déu del Carme. Des d'ací s'accedirà a la capella del Sagrari.

La trona hi era a la dreta de la nau principal (1942)⁴⁵ i la pila baptismal (28-VII-1948), es localitza a l'entrada, a l'esquerra del cancell. Tant des del presbiteri com de la capella de la Comunió, s'accedeix a la sagristia, aixecades totes posteriorment, com hem vist tot plegat.

Des de la nau central, mitjançant quatre graons s'ascendeix al presbiteri amb l'altar major exempt de marbre (4-VI-1949). L'absis de paret plana és decorat amb una mena de retaule de guix i escaiola, que s'aixecarà acabada la Guerra civil. A finals dels cinquanta, es pintarà, presidint-lo les estàtues d'escaiola de sant Bartomeu, patró del poble, al centre, de dimensions més grans, i a tots dos costats santa Teresa i sant Vicent Ferrer.

Abans, el retaule era força diferent. Vicent Herrero manifesta: *“el retablo era de talla... había seis valiosos cuadros pintados al óleo, de mucho valor, que fueron serrados y separados del retablo para llevárselos y venderlos, quemando después el resto del altar.”* L'al·lusió que fa Vicent Herrero a la destrucció del retaule va ocórrer el 8 d'agost de 1936, durant els inicis de la Guerra Civil⁴⁶.

⁴³ *La parroquia de Alfondeguilla*. Reflexions de Vicent Herrero Valls, escolà de la parròquia de Sant Bartomeu de Fondegulla, des dels anys quaranta del segle XX, aparegudes a internet. L'autor escriu que la data d'inici de la segona fase fou justament l'any 1894, segons li contà Pasqual Piquer Gil, que aleshores tenia 6 o 7 anys. També explica que *“En la partida que se denomina La Foya se construyeron unos hornos para cocer piedras de donde salir la cal necesaria y proceder a su construcción tanto de la iglesia como de nuestro calvario, el cual empezaría unos años más tarde... Los hombres trabajaban gratis los domingos, pues los demás días los necesitaban para ganar el sustento con que mantener a sus respectivas familias, en cuanto a su trabajo en la iglesia era lo que los albañiles les mandaban. Traer la cal desde el horno, bien picando o de peón, sea lo que fuere ellos con su mano de obra gratuita que no era poca, y las mujeres entregando su poco o mucho dinero que ganaban, en las horas que sus muchas quehaceres domésticos les permitían, de esta forma gracias a Dios se pudo construir esta bonita iglesia que hoy tenemos, agradecemos mucho los grandes esfuerzos que costó a nuestros mayores, apreciando el gran mérito que ha tenido su sacrificio... Referent a la tercera fase (capella Sagrari), ésta obra se llevó a cabo, siendo cura párroco Clemente Moliner, quién no pudo terminar la obra por haber cesado como rector de la parroquia, terminándola su sucesor Ramón Ballester en el año 1910 siendo el constructor el Sr. Pascual Valls Menero, el tío “Calo.”*

⁴⁴ Aquesta imatge és l'originària de l'antiga parròquia de Castro, pe tant la més antiga de l'església, i de més valor.

⁴⁵ Any en que es va refer després de la Guerra Civil.

⁴⁶ Causa General Op. cit. La destrucció del retaule va ocórrer el 8 d'agost de 1936 com a represàlia per la rebel·lió militar franquista i l'inici de la guerra civil. Uns escamots forans arribaren al poble, com en molts altres llocs i, malgrat la resistència de l'alcalde i del jutge republicans, feren una gran foguerada al mig de la plaça i llançaren al foc, els arxius municipal, del jutjat i el parroquial, junt amb les pertinences parroquials, altars, bancs, casulles, capes i demés ornaments, a més, d'emportar-se els objectes religiosos, copons, custòdia, creus, patenes, canelobres... Aquests fets de bogeria tingueren lloc el 2 i el 8 d'agost, veient-se afectats els edificis de l'Abadia, l'Església, el Calvari i Ca la Vila.

Per la seua part, Salvador Berenguer també parla sobre aquell retaule: “*Se montó un frontis en el Altar mayor pintado al óleo, representando el martirio y desolladura de San Bartolomé, pero en grandes dimensiones y que estaba, justo encima de donde está hoy en el altar mayor la imagen de nuestro patrono y luego en el centro de la Mesa otro alegórico, también a la desolladura de nuestro patrono y que ponía a San Bartolomé, con las manos atadas a un árbol, dándole el suplicio*”⁴⁷.

Aquest retaule que ens acaben de parlar es col·locaria, segurament, quan l’ampliació definitiva del temple en la segona dècada del segle XX, perquè cap autor que van escriure sobre el tema no ens n’havien parlat, ni Madoz, ni Mundina, ni Sarthou. Bernardo Mundina sí que assenyalava, en 1873, “*en el altar mayor hay en el centro del frontal un círculo de color rojo que por medio de un resorte se cambia, segun el dia requiere, quedando fijo siempre todo el frontal, excepto el centro que varia de color.*”

Durant la postguerra, de mica en mica, Ca la Vila i les famílies amb més recursos, a mes a més de les recol·lectes de les almoines, aniran reposant les diverses imatges, ornaments, bancs, canelobres, estovalles...

En el primer edifici, la façana principal hi era més retirada que l’actual i es conformarà definitivament a principi del segle XX quan es construesca el campanar. Sobre la teulada, al centre de la nau principal hi havia un *campanar de paret* o *cadireta*, en el qual estava obert un arc on penjava la campana, i des d’allí es feien els *tocs*, com indica Vicent Herrero: “*sobre el tejado de la iglesia había una espadaña con una campanita, que se tocaba desde el centro de la nave principal del templo*”.

Tampoc seria descabellat pensar, que en un principi, aquest campanar de paret es trobés a sobre de la façana d’entrada al temple.

D’acord amb el que contaven els vells, que els havien narrat els seus avantpassats, la cerimònia de consagració del nou temple i el “trasllat”, des del Castellet fins a la part baixa, fou tot un esdeveniment. S’organitzà una processó, baixant el *Santíssim* i amb peanya les imatges dels sants. Durant el trajecte, deien que caigué l’anda amb sant Agustí, trencant-se-li l’avantbraç dret i el bàcul.

Salvador Berenguer apunta que el trasllat es va produir durant la tardor-hivern ja que els vells recordaven que les almàsseres de l’oli pararen per a celebrar l’esdeveniment. Pensem que esmentar les almàsseres en plural no tindria massa sentit perquè aquestes es construïren posteriorment a la data d’inici de l’església⁴⁸. P. Madoz ens parla de la nova església, al temps que només cita la presència d’un sol molí d’oli en 1845.

El mateix testimoni parlava que les dates de les festes fadrins hi foren relacionades amb aquest trasllat i inauguració, però el més creïble és relacionar-les amb el parèntesi de dos períodes de collites, per una part, les de l’estiu, blat⁴⁹, raïm⁵⁰, garrofes, ametles, i per l’altra la de l’hivern, l’oliva⁵¹. L’explicació de per què eren les festes patronals dedicades a sant Bartomeu el segon diumenge de novembre i no el 24 d’agost, s’ha de

⁴⁷ *Historia del Pueblo de Alfondeguilla*, Salvador Berenguer Herrero.

⁴⁸ La primera *Guía Oficial de Castellón y su Provincia* que ens parla de set molins d’oli és la de 1922. Són els següents: “*Aceite (Molinos de): Carmen Villalba Centelles. Domingo Fonfría Rodríguez. José Gil Clavell. Pascual Font y compañía. Carlos Rodríguez Isac. Francisco Centelles Villalba. Vicente Herrero Sorribes*”.

⁴⁹ Una dita popular del poble es referia a la trilla del blat: “*Entre santa Anna i la Magdalena, no tingues parva en la era*” (26 i 22 de juliol respectivament).

⁵⁰ Al poble existia una dita popular que feia esment a la verema i al vi: *A sant Mateu verema arreu i a sant Martí a provar el vi*. Sant Mateu era el dia 21 de setembre i sant Martí l’11 de novembre, quaranta dies després.

⁵¹ A Fondegulla, era tradició començar a replegar l’oliva a partir de la festa del Cristo, tercer diumenge de novembre, tot i que, alguns arreplegaven les olives més madures, que queien a terra, per fer les pastes de les festes Majors, segon fi de setmana d’eixe mes.

cercar justament en aquest fet i perquè alguns a l'estiu hi serien treballant fora. El calendari de les collites determinava la vida i les festes de les societats rurals.

En els pobles veïns, les festes majors també es col·locaran a la tardor. A la Vall passava el mateix, les festes es celebraven el segon diumenge d'octubre en honor de sant Josep, quan la festa en el santoral era el 19 de març. A Moncofa, encara ara, existeixen les festes de sant Antoni a la primera setmana d'octubre i a Nules, les festes de la Mare de Déu de la Soledat hi són la segona setmana d'eixe mateix mes.

A partir de la construcció de l'església, apareixerà la casa abadia, com residència del rector. Javier Torres, al parlar de mossèn Trinitari Mariner, anys d'estada al poble 1892-1895, ja ens en parla: "*La primera noche de estancia en Alfondeguilla, mientras sus padres y hermanos atizaban el fuego en la cocina, cuya ventana daba a la calle (carrer Morera), rompieron la ventana desde afuera y se asomó un hombre que les gritó diciendo: "¡Retor, si no te'n vas d'ací te tallarem el coll!"*".

Durant els anys de la Guerra Civil, després dels fets de principi d'agost de 1936, narrats en una nota anterior, la nau central de l'església serà convertida en bar i saló d'esbarjo i, a l'arribada i estabilització del front a les muntanyes, que encerclen el poble de Fondegulla, en hospital, mentre la capelleta de la Comunió, separada mitjançant un barandat de la resta, es transformarà en magatzem de la cooperativa de queviures amb una porta d'accés a la plaça de la República (Major)⁵².

3- La capella del sagrari i el campanar.

Evidentment, a mesura que augmentava la població del poble, l'església restava petita i era necessari ampliar-la. Així ocurrerà en una segona fase, construint-hi noves capelletes, fent-la més alta i allargant la nau existent, com acabem d'adonar-nos-en tot plegat.

Justament, en aquest context de creixement, s'hauran d'eixamplar de nou les dependències de l'església i en aquest cas, en una tercera fase, es construirà la capella del Sagrari, en terrenys donats per la tia Lleonarda (família Centelles), que també aportarà, segons la família, una important quantitat de diners.

Aquesta nova capella s'adossarà al temple existent i es bastirà entre la casa de Tomba (Centelles), actual casa dels Marín i l'edifici de l'església. Segons Vicent Herrero, aquesta capella fou acabada just, l'any 1910.

Des de la nau central de l'església s'accedirà a la capelleta de la Comunió. Aquesta serà d'una sola nau petita. Al front hi serà l'altar del Sagrari (refet en 1943) i a tots dos costats es trobaran dos altars, el de la Mare de Déu dels Dolors i enfront el de sant Josep, junt amb el confessionari. Per una porteta en la part frontal s'accedirà a la sagristia. Aquesta capelleta disposa d'un cobriment amb cúpula, i en el tambor unes obertures per on penetrarà la llum.

Vicent Herrero informa de l'obrer que dugué l'obra endavant, "*siendo el constructor el Sr. Pascual Valls Menero, el tío "Calo"*". En el lluït d'aquesta capelleta i de la cúpula, amb algeps i calç viva mesclats, participaren el tio Milio, el *Faruc*, i el tio Milio, el *Sardina*, que segons ells mateixos li contaren a José Font Salvador, acabaven amb les mans foradades pel contacte amb els materials i havien de treballar amb les mans protegides per draps.

⁵² *La Guerra Civil a Fondegulla. El front a les muntanyes del poble*, Josep A. Clavell i Villalba.

Posteriorment, la família Marín cedirà, a l'entrada de la capella, un espai perquè pogueren ubicar el Sepulcre amb el Crist jacent.

Una vegada acabada la construcció de la capella del sagrari, s'enllestirà el campanar, conformant, junt amb l'església, tot el conjunt arquitectònic que ha arribat al temps actual.

Els carreus de la portalada de l'entrada principal i les de la cimentació del campanar els portaran des de Torres Torres amb carros arrossegats per grans animals.

El campanar serà de torre quadrada i pràcticament igual que molts dels campanars de la zona d'Espadà i d'altres indrets propers, La Llosa, La Vilavella, Mascarell, Suera, Vallat, Ribesalbes, Castell de Cabres, Alaquàs, Càlig..., molt humil i sobri, de base quadrangular, amb una cimentació amb grans blocs de pedra. Hi és acabat amb una marcada cornisa, que dona pas al cos de les campanes, amb quatre obertures en arc de mig punt amb pilastres adossades. El remat, de nou sobre una significativa cornisa, és un acabament format per una mena de baranes de balustres i en els seus vèrtexs quatre balustres complets en alt. L'escala d'accés a les campanes és interior, en forma de cargol. En la seua construcció també hi participaren, entre d'altres, els obrers adés esmentats.

Les cordes per als tocs de les campanes hi eren a la base del campanar. Existien diversos tocs: missa diària, Ave Maria, aniversari de morts, missa major de diumenge, senyal de mort, soterrament, soterrament de xiquet, "*angelus*", "*d'ànimes*", "*d'arrebato*" (perill, incendi, catàstrofe,...). A les festes i processons existia el volteig de les campanes. En els anys vint, des del campanar, es connectà un cable fins la casa abadia i el rector podia fer els tocs dels oficis religiosos i també el *toc d'angelus*, a mig dia i, el *toc d'ànimes*, a poqueta de nit, sense sortir de casa.

Per llei, Ca la Vila mantingué el dret d'accés al campanar per fer ús de les campanes i cridar davant d'un incendi, d'una desgràcia, etc.

A principi de la Segona República, el Consell de la Casa de la Vila obrirà una porta al campanar, des del carrer Major, per accedir directament a donar corda al rellotge, sense haver-hi de passar per dintre de l'església. Només acabada la guerra civil, les noves autoritats municipals tapiaran aquesta porta.

Per tot el que acabem d'exposar, hom pot afirmar que tot el conjunt arquitectònic de l'actual església parroquial de sant Bartomeu de Fondegulla quedaria acabat abans de 1919, com demostra la fotografia d'aquell⁵³ any, i s'instal·laria el rellotge.

Les despeses de totes tres obres, església, capella del sagrari i campanar, així com també les de la casa abadia, correren a càrrec de Ca la Vila i de la gent del poble, que contribuí amb jornals i almoines.

4- El patró Sant Bartomeu.

Sant Bartomeu, o Natanael, és el sant a qui és consagrada, des del seu origen, com hem vist tot plegat, l'església de Fondegulla. Aquest fou un dels dotze apòstols de Jesús de Natzaret i sembla ser que escriví un dels evangelis apòcrifs. Difongué el missatge del mestre en Pèrsia, Aràbia, Índia i Armènia, d'on és patró. Segons la tradició, el rei d'Armènia, Astiages, li donà mort, escorxant-li la pell i decapitant-lo.

⁵³ *El Temps Passat. Retrospectiva Gràfica de La Vall*, Juan Fuertes Palasí. "Associació Arqueològica de la Vall d'Uixó". 1997.

Se'l representa amb un ganivet a la mà dreta i el dimoni encadenat als seus peus. En moltes ocasions, a partir del segle XIII, apareix penjant-li del braç la seua pròpia pell. En el cas concret de Fondegulla, la imatge actual, d'escaiola, comprada l'any 1942 per Ca la Vila, sosté en la mà dreta el ganivet i en l'esquerra una branca de palmera, com a símbol de martiri. Es considerat el patró d'aquells que treballen amb el cuir, blanquers, assaonadors, adobadors, enquadernadors i també la sal.

L'excel·lent Michelangelo Buonarroti el representarà en el Judici Final de la Capella Sixtina, sostenint en la mà esquerra la seua pròpia pell.

És un sant, on la religiositat del poble l'ha considerat sempre com el seu defensor davant qualsevol desgràcia. Una oració palesa el sentiment de la gent: “*A casa d'en Bartomeu habitava el fill de Déu; de dia estava, de nit se n'anava. - On vas Bartomeu? - A cal senyor meu. - Torna arrere, Bartomeu, que et vull donar un do que no he donat a comte ni baró, ni a cap deixeble meu. Allà on seràs, seràs anomenat, trons i llamps no hi tocaran, l'home no perdrà la sang, ni la dona sos infants, ni el sembrador la llavor. Així siga, sant Bartomeu gloriós*”⁵⁴.

El seu culte és molt estès a les terres de Castelló i molts temples li són consagrats: Villahermosa del Rio, Atzeneta, Benicarló, Torreblanca, Nules, Fondegulla etc.

La festivitat és el 24 d'agost, que assenyala l'aviat final de l'estiu.

El poble de Fondegulla, no sabem quan, traslladarà aquesta festivitat del 24 d'agost al segon diumenge de novembre. A principi del segle XX, C. Sarthou assenyala: “*La fiesta principal del lugar es la del segundo domingo del mes de Noviembre, dedicada á su patrón San Bartolomé*”⁵⁵. Tanmateix, la festa dels Fadrins, sota l'advocació de sant Francesc Xavier s'implantarà una mica més tard, en la segon dècada del segle XX i ocuparà, justament, el segon diumenge de novembre, desplaçant sant Bartomeu, com a festa dels casats, al dilluns. En la *Guía Comercial de Castellón y su provincia para 1922* s'apuntava: “*Fiestas principales. - A San Bartolomé, el 24 de Agosto y a San Francisco el 20 de Noviembre, fiestas religioso-populares.*”

Davant d'aquesta informació, el més probable és pensar que després de la construcció de l'església i de l'ermita del Calvari⁵⁶, les festes principals del poble, amb l'afegitó de la festa dels Fadrins, s'acomodarien, justament en eixa tercera setmana de novembre: diumenge, sant Francesc Xavier; dilluns, sant Bartomeu; dimarts, la festa dels Borratxos i el següent diumenge la festa del *Cristo*.

Després dels anys quaranta, la major part de la gent del poble treballarà a la fabrica de calcer *Segarra* de la Vall, fet que comportarà abandonar una economia agrícola de subsistència i passar a una d'industrial. El ritme de la feina s'haurà d'adaptar als nous temps i als interessos de l'empresa però també arribaran millores per als treballadors, entre d'altres les vacances de l'estiu, la qual cosa farà que les festes principals es canvien a l'estiu i les facen coincidir. Així, des de finals dels seixanta del segle XX, les festes lúdiques de bous, vaques i balls, esdevindran la setmana del 15 d'agost, festes que s'adreçaran a la Mare de Déu d'Agost o de l'Assumpció, però no a sant Bartomeu.

Mentrestant, les festes majors tradicionals de novembre es reduiran a la fira i als actes religiosos, perdent-se, de mica en mica, la festa dels Borratxos.

⁵⁴ *Calendari de festes de la Comunitat Valenciana. Estiu*. Diversos autors. Bancaixa, 2001.

⁵⁵ *Geografia General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Carlos Sarthou Carreres, Barcelona 1913.

⁵⁶ *L'ermita del Calvari*, Josep A. Clavell i Villalba.